

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію Я. Ю. Сазонової «Феномен страху в текстах жахів української і англомовної літератур: лінгвопрагматичні аспекти».
Харків: ХІФТ, 2018. – 344 с.

Обстеженню будови і структури текстів жахів української й англомовної літератур, яке дотепер не було системно здійснене, присвячена монографія Ярослави Юрїївни Сазонової «Феномени страху в текстах жахів української і англомовної літератур: лінгвопрагматичні аспекти». Теоретико-методологічною базою дослідження стала лінгвістична прагматика, яка зумовила дослідницький напрям вивчення літературно-художнього світу дискурсу жахів.

Основним розділом роботи передує ретельно виписаний термінологічний покажчик, який безумовно необхідний читачеві: авторка розглядає страх як міждисциплінарне поняття, звертаючись до досліджень не лише з лінгвістики, а й з психології, філософії, семіотики, до філологічних розвідок різних напрямів і наукових парадигм, у кожній з яких терміни набувають свого наповнення.

Перший розділ «Страх як міждисциплінарне поняття. Загальнотеоретичні положення» складається з чотирьох параграфів. Обраний міждисциплінарний ракурс є потужним і важливим для сучасної гуманітарної науки. За словами Н. С. Автономової, у ХХІ столітті «принципово важливою стає робота на межах часів і просторів, а також різних наукових дисциплін: вона дає новий погляд на, здається, знайомі явища». Підрозділи 1.1., 1.2. й 1.3. монографії, які присвячені вивченню феномену страху у психології, філософії й семіотиці, мають потужну лінгвістичну складову. Наприклад, підрозділ 1.1. «Погляди психологів на сутність страху» завершується висновками щодо текстів дискурсу страху, які схарактеризовані як такі, що мають «вербальне вираження афекту страху й уявлення про страх», «відбиття на різних мовних рівнях інших негативних складників феномену страху», вербально виражену «психологічну основу відчуття суб'єктом-реципієнтом страху незадоволення, болі чи переживання травми», структуру тексту, в якій зrealізовано економічний і функціональний принципи існування феномену страху, специфічний художній простір, у якому не розмежовані чітко реальний фізичний простір і простір почуттів, вербалізацію захисних механізмів людської психіки. Тобто ми бачимо, що авторка враховує класифікацію страхів як явищ біологічних, соціальних, екзистенційних, виокремлює моральні страхи, орієнтуючись насамперед на лінгвістично-прагматичний вимір дослідження (с. 28-29). Н. С. Автономова, яка активно працює на перетині філології й філософії, підкреслює значущість розгортання співробітництва між цими науками, що сприяє «захисту й уславленню ідеалу продуктивної раціональності в гуманітарній сфері». Важливі висновки підрозділу 1.2. підбивають підсумок екскурсу в історію філософських розвідок щодо розуміння поняття страх і разом із тим звертають увагу на важливість суб'єкт – суб'єктних

відношень у текстах жахів, наявність у них опозицій «свій-чужий», «живий-мертвий», «світло-морок», «вірю-не вірю» та інших, що вербалізуються за допомогою матриць із знайомого світу (щодо філологічного тлумачення цих опозицій, на наш погляд, доречно було б звернутися до фундаментальної праці В. М. Топорова «Світове дерево»). Важливим для подальшого дослідження феномену страху у міждисциплінарному вимірі є висновок авторки монографії щодо креативної соціальної функції страху і функції сприяння виживання людини (с. 48).

У підрозділі, що присвячений вивченню психологічних станів у ракурсі семіотики, дослідниця тлумачить поняття *пристрасного дискурсу*, тут розглядається модалізація суб'єкта-джерела і суб'єкта-реципієнта страху, етапи (стадії) розгортання пристрасного дискурсу з огляду на структуру текстів страху. У цьому підрозділі схарактеризований дискурс жахів як складне утворення, що є, з одного боку, різновидом пристрасного дискурсу, а з другого, – дискурсу художнього; у текстах цього дискурсу формується специфічний смисл «страх», який має контрфактичну модальність і базується на запереченні. Я.Ю. Сазонова стверджує, що пристрасний дискурс розвивається за специфічними наративними схемами, які відтворюють стадії появи і розвитку пристрасного виміру. Обґрунтовано наголошується, що лінгвістичний прагматичний підхід дозволяє виокремити й дослідити в текстах жахів взаємодію суб'єктів пристрасні у структурі тексту і взаємодію суб'єктів комунікації, автора й читача, задля створення якої принциповим є спільне психологічне і соціокультурне тло.

У підрозділі «Поняття страху у філологічних розвідках» дослідниця розглядає феномен страху під кутом зору лінгвістики й літературознавства. Тут узагальнено погляди на феномен страху в лексикологічних та семасіологічних розвідках і в межах когнітивного підходу. Можливо, доречно було б також розглянути або хоча б згадати дослідження, в яких науковці вивчають способи омовлення категорії невизначеності, втілення ірреального в художньому тексті і дискурсі (роботи М. Віролайнен, Н. Слухай, О. Омельчук та ін.). Хоча зрозуміло, що такий екскурс дещо б порушив чітку будову монографії, яка рецензується, де головна увага приділяється проблемам вираження саме феномену страху, а не різноманітним особливостям текстів, у яких страх має художню вербалізацію.

Я. Ю. Сазонова доходить висновку, що основою творення й сприйняття текстів жахів є суб'єктність, дослідженню теоретичних і методологічних засад вивчення якої присвячений другий розділ роботи.

Суб'єктністю авторка називає «такі суб'єкт – суб'єктні відношення, які дозволяють вибудувати «онтологію вигаданого світу»» (с. 85). «Унікальна референція суб'єктів дискурсу жахів слугує розрізненню джерела й реципієнта страху» (там само), вербалізація яких проходить відповідно до особливостей мов створення, культурних норм і літературних традицій. Саме джерело й реципієнт страху виділяються в роботі як «основні елементи «страшної» онтології» (с. 85).

Дослідниця виокремила принципи й методи лінгвістичної прагматики в дослідженні текстів жахів, визначивши, що художні тексти є зразками

пристрасного дискурсу, які мають базовий комунікативний смисл. У текстах, що розглядаються, базовим комунікативним смислом виступає страх, актуалізація якого здійснюється в процесі комунікації автора тексту й читача.

Тексти дискурсу жаків тлумачаться в монографії як такі, у яких відбувається об'єктивізація вигаданого пристрасного світу, що має власну онтологію й ідеологію (с. 153). Ідеологією цього світу, на думку авторки, слугує базовий комунікативний смисл «страх», закладений автором, художня інтенція втілення страху ґрунтується на філософських і психологічних засадах ув'язнення про цей феномен. Відношення між суб'єктом-джерелом і суб'єктом-реципієнтом страху розглядаються як спосіб будови тексту, основа текстотворення. Я. Ю. Сазонова показує, як референція й номінація страшного в текстах жаків відбувається за допомогою мовних засобів, суб'єкти ідентифікуються як джерело або реципієнт.

На думку дослідниці, специфіка комунікації між автором і читачем створює множинність вигаданих світів. Сприйняття дискурсу жаків, який існує на перетині художнього й пристрасного дискурсів, зумовлене не лише суб'єктивністю кожного читача, але й хронотопною умотивованістю. Вдалою авторською стратегією вважається актуалізація комунікативного смислу «страх» у читацькому сприйнятті в одній або в декількох варіаціях.

Доречною вважаємо думку про те, що онтологічний устрій текстів жаків двоплановий, бо базується як на суб'єктах, діях, станах і відношеннях між суб'єктами, що існують у реальному світі, так і на суб'єктах, станах, діях і відношеннях між суб'єктами, що відбивають феномен страху у свідомості людини. Тобто, доводиться, що онтологія цих текстів більш відповідає реальності, зокрема реальності психологічній, ніж у текстах фантастики й фентезі, бо вона корелює з існуючими засадами світоустрою й психології людини. Також показано, що онтологія дискурсу жаків руйнує онтологічні засади реального світу, створюючи при цьому специфічну онтологію світу вигаданого. Ця онтологія побудована на парадигмі суб'єктів страху (джерела й реципієнта), особливу роль відіграє референція. Вербалізація онтології вигаданого світу пов'язана з лінгвальними й екстралінгвальними чинниками.

Розглянувши історію вивчення референції в мові, Я.Ю. Сазонова досліджує дескриптивну і модальну компоненти вигаданого світу текстів жаків, які впливають на референцію суб'єктів-джерел страху. Розрізнення цих компонентів, на думку дослідниці, важливе й для структурування текстів дискурсу жаків, а також для виділення й обґрунтування комунікативних смислів, актуалізованих у текстах, і для розуміння механізмів розрізнення пристрасних суб'єктів. Референція в художньому дискурсі є важливим механізмом, пов'язаним з текстотворенням, текстосприйняттям і постійним відродженням тексту, вона виступає і як критерії доречності інтерпретації.

До важливого висновку, на наш погляд, автор доходить, коли стверджує, що онтологія вигаданого страшного світу потребує актуалізації дескрипцій джерела страху, що руйнують зв'язки звичної онтології, автор тексту жаків закономірно стикається з нестачею мовних засобів, тому омовлення страху як комунікативного смислу має високий креативний поріг.

Яскраві поглиблені спостереження Я. Ю. Сазонова демонструє у процесі аналізу суб'єкта-джерела страху, розглядаючи аномальність суб'єктів референції. У цьому розділі розроблена переконлива класифікація об'єктів презентації й референції страшного.

Дослідниця презентує власну модель аналізу конвенційних відношень суб'єктів у типології текстів жахів, враховуючи засади розрізнення конвенційних і неконвенційних текстів у дискурсі жахів.

Розглянуті дві схеми референції суб'єкта-джерела страху: апіорна й апостеріорна, аналізується комунікативний потенціал засобів вербалізації суб'єкта. Послідовно досліджені тексти з конвенційними суб'єкт-суб'єктними відношеннями «людина VS чорт», «людина VS привид», «людина VS зомбі» в дискурсі жахів української і англомовної літератур. Конвенційність розглянутих текстів базується, як доведено в роботі, на соціокультурному підґрунті уявлення про втілення темних сил у зловмисних істотах. Спільні уявлення щодо відношень суб'єктів страху пов'язані з християноцентричністю англійської й української культур. У роботі виокремлені варіації, що реалізують комунікативний смисл страху, серед яких апіорні (відраза, протистоння, кооперація, покарання / підтримка / заспокоєння / сум та інші) й апостеріорні (співчуття / жаль, гумор, здивування, роздратування, цікавість, неповага). Виділила дослідниця також універсальні риси, притаманні текстам жахів в англомовній і українській культурах: «апіорну трансгресію» джерела страху у світ реципієнта або реципієнта у світ джерела. Вважається, що принципи відношень, які зумовлені референтом джерелом й його міфологічним «багажем» (набором знань про потаємне та його психологічних оцінок), спільні для обох культур. В українських текстах у вираженні смислу страху виявлені також національні риси-нашарування, які мають апостеріорний характер: співчуття / жаль, гумор, роздратування, здивування). Описані атрибути й предикати, що формують референцію джерела страху, виявлені специфічно українські (джерело страху показане таким, що може страждати; джерело страху порівнюється з іноземцями). Зафіксоване табуйоване вживання займенників на заміну лексеми чорт (Це спостереження можна зівставити із зафіксованим у словнику Даля: «Иные не называют домового иначе как просто *онь*» [Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка в 4-хтт. Т.2. М.: Русский язык Медиа, 2005. С. 673]).

Встановлені в текстах девіації і появу нових варіантів вербалізації страшного автор дослідження пов'язує з розвитком текстів дискурсу жахів та спорідненістю текстів жахів із текстами містичного й абсурдного дискурсів.

Серед текстів з неконвенційними суб'єкт – суб'єктними відношеннями виокремлені тексти з відношеннями «людина VS монстр», «людина VS неідентифікований суб'єкт», «людина VS умовно ідентифіковане джерело». Універсальною рисою неконвенційних текстів жахів Я. Ю. Сазонова називає «створення лакун в онтології вигаданого світу, які заповнюються відповідно до інтенції автора» (с. 239). Суб'єкт – суб'єктні відношення в текстах з основою «людина VS монстр», на думку автора, не апіорні, вони з'являються після омовлення трансгресії. Неконвенційні тексти з джерелом страху «монстр» по-різному актуалізують варіації комунікативного смислу: для англомовних текстів притаманні варіації «страх – благоговіння» й

«апокаліптичний страх», в українських з'являються варіації «страх – відраза», «страх нового», «страх іншого». Ретельно розглянута вербалізація страшного.

Розгляд у проекції на тексти дискурсу жахів мовних засобів загальної семантики (МЗЗС) дає можливість зіставити їхнє вживання в різних культурах. Виявлена універсальність імпліцитно закладеного смислу (потенційно неідентифікованого джерела страху) і граматичних умов актуалізації цього смислу (анафоричні й катафоричні референційні ланцюжки та абсолютне вживання). Виділені функції використання МЗЗС у розглянутому типі текстів. Показано, що коливання граматичних ознак МЗЗС, яке спостерігається у процесі номінації суб'єкта-джерела страху, пов'язані з авторською інтенцією й зумовлені комунікативним смислом.

Дослідниця обґрунтовано доводить, що «попри ступінь узагальненості або конкретності у вираженні джерела страху, неконвенційність текстів на-самперед полягає в повній залежності суб'єкт – суб'єктних відношень від інтенції автора, яка, у свою чергу, спирається на універсальні психологічні й моральні засади сприйняття страшного» (с. 299).

Плідна концептуальна база феноменології та герменевтики дала дослідниці можливість сформулювати теоретичні філософсько-психологічні засади дисертації, а лінгвістична прагматика стала її теоретико-методологічним підґрунтям. Хотілося б, щоб після ретельного огляду міждисциплінарних підходів до вивчення поняття страх була сформульована робоча гіпотеза (вона висловлена в роботі, але не досить чітко сформульована), тоді ряд психологічних, філософських та семіотичних засад могли б бути визначені як такі, що мають для цієї роботи аксіоматичний характер, а прагмалінгвістичні методи – як шлях до доведення або спростування робочої гіпотези.

У рецензованій монографії вперше на підставі широкого міждисциплінарного підходу здійснено дослідження специфіки текстотворення й текстосприйняття в дискурсі жахів, виокремлені й схарактеризовані універсальні й специфічні ознаки мовного вираження феномену страху в текстах англійської й української лінгвокультури.

У середині минулого століття Р. Якобсон у доповіді, присвяченій природі підсвідомого, стверджував, що теорія цілісної системи відношень між свідомим та підсвідомим відкриває в плані мови нові перспективи і обіцяє несподівані знахідки. Монографія Я.Ю. Сазонової є блискучим підтвердженням думки видатного мовознавця. Перед читачем глибока монографічна праця, що має теоретичне й практичне значення, в якій на багатому художньому матеріалі досліджені лінгвопрагматичні аспекти омовлення феномену страху в текстах жахів української й англійської літератур.

Скоробогатова Олена Олександрівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри слов'янських мов, Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди. Харків, вул. Валентинівська, 2. Україна.

Tel.: +38 050 90-27-291

E-mail: skorobogatova.elena@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0003-0214-1889>

Skorobogatova Olena Oleksandrivna – Doctor of Philology, Professor, Head of the Slavic Languages Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.